

10. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / Михайло Грушевський // Твори у 50 томах [редкол.: П.Сохань (гол.ред.), І.Грич (відп. секр.), О.Тодійчук]. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. – С. 65 – 74.
11. Греков Б. Киевская Русь / Борис Греков. – М., 1953. – 568 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – Т. 1.: До середини XVII ст. – 672 с.
13. Крип'якевич І. Історія України / І.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990 – 520 с.
14. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осердя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) / Юрій Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – №2 – 3. – С. 261 – 270.
15. Шостак М. Державотворча концепція утворення Київської Русі Михайла Грушевського та її оцінка у працях його послідовників – Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби та Стефана Томашівського / Маргарита Шостак // Українознавство, 2007. – №1. – С. 277 – 279.
16. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / Стефан Томашівський. – Львів, 1919. – 186 с.
17. Толочко П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории / Петр Толочко. – К.: Наукова Думка, 1987. – 234 с.
18. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 541 с.
19. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. / Олена Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
20. Моця О. До передісторії українського етносу / Олександр Моця // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.4.
21. Ричка В. Про характер та деякі особливості і формування давньоруської народності / Володимир Ричка // УІЖ. – 1992. – №10. – С.4.
22. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Залізняк. – К.:Абрис, 1994. – 255 с.; Солдатенко В., Сиволюб Ю. Передумови і зародження української національної ідеї / Володимир Солдатенко, Юрій Сиволюб // Український історичний журнал. – 1994. – №2 – 3. – С.19.
23. Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст. / Олексій Толочко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С.28 – 41.

Лебедева Ю. А. Государственная трактовка украинскими учеными теорий основания Киевской Руси

Статья посвящена исследованию государственной концепции украинских историков и толкование ими ряда теорий основания Киевской Руси как государства украинского народа. Автор доказывает, что труды выдающихся ученых имеют не только подавляющую историческую ценность, но и сохраняют свое научное значение как одни из результативных подходов к изучению проблемы зарождения и развития украинской традиции государства. Наряду с этим труды историков государственного направления анализируются с точки зрения освещения в них взаимодействия этногенеза украинского народа и формирования собственной национальной идентичности.

Ключевые слова: концепция, теория происхождения, Киевская Русь, история Украины, историография, государство, государственность, традиции.

Lebedeva Yu. A. State interpretation by Ukrainian scientists of theories of Kyivan Rus foundation

The article is dedicated to the research of the state building concepts of Ukrainian historians and their interpretation of some theories of foundation of Kyivan Rus as a state of Ukrainian nation. The author proves that works of the outstanding scientists have not only doubtless historical value but also preserve their scientific significance as one of the result approaches to the study of the problem of origin and development of Ukrainian tradition of state formation. At the same time the works of the scientists of state directed school are analyzed from the viewpoint of shedding light on interrelation of Ukrainian nation ethnogeny and formation of their own national identity.

Keywords: concept, theory of origin, Kyiv Rus, Ukrainian history, state, statehood, traditions.

УДК [94:343.264(477.81)]:930.1

В. Р. Данильчук

ОСТАРБАЙТЕРИ З РІВНЕНЩИНИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано різні за походженням та інформативним потенціалом джерела, що стали підґрунтям дослідження проблеми вивезення населення Рівненщини на примусові роботи у Третій рейх, особливостей його перебування за кордоном та подальших репатріаційних процесів. Охарактеризовано основні види тематичних джерел – архівні матеріали, регіональні періодичні видання окупаційного періоду, збірники опублікованих документів та спогади остарбайтерів.

Ключові слова: остарбайтери, німецький окупаційний режим, репатріація, Третій рейх, Рівненщина.

Важливим напрямом діяльності німецької окупаційної влади в Україні періоду Другої світової війни було вивезення населення на роботу у Третій рейх. У різних адміністративно-територіальних утвореннях означені процеси мали власну динаміку, масштаби, організаційні характеристики. Лише за умови дослідження локальних виявів та особливостей залучення мешканців того чи іншого регіону до праці в рейху можлива комплексна реконструкція окресленої проблематики.

Історіографічний аналіз засвідчує, що, питанням, які пов'язані з українськими остарбайтерами присвячені численні наукові студії С. Гальчака, Г. Грінченко, М. Куницького, К. Курилишина, Т. Пастушенка та інших [1–6], основою яких є архівні документи, тогочасна преса, спогади учасників подій тощо. Тому доцільним є дослідження саме джерелознавчого аспекту проблеми.

Метою статті є аналіз джерельної бази процесів вивезення населення Рівненської області, яка в період німецької окупації входила до складу рейхскомісаріату «Україна» (РКУ), на примусові роботи до Третього рейху та його репатріації. Задля реалізації поставленої мети виділено та охарактеризовано основні групи тематичних джерел.

Вивезення населення Рівненщини на роботи до Третього рейху розпочалося з кінця літа–осені 1941 р. і тривало до березня 1944 р. З метою залучення мешканців області до праці за кордоном окупаційна влада використовувала комплекс методів різного характеру (від агітаційно-пропагандистських до силових), дієвість яких визначалася уже в ході вербувальної кампанії. Наймасштабніші примусові акції в регіоні відбувалися впродовж квітня–червня 1942 р. Загалом, з території Рівненської області на роботу до Німеччини та Австрії було вивезено не менше як 28783 особи, приблизно 65 % з яких складали чоловіки і 35 % – жінки. Соціальна адаптація оstarбайтерів залежала від сфери зайнятості, умов праці, проживання та інших чинників. Регламентована радянською владою репатріація основного потоку вивезеного з Рівненщини населення здійснювалася у 1945–1947 рр. і була складним та неоднозначним процесом [5, с.68–70, 86, 118].

Джерельну базу дослідження примусового вивезення українського населення Рівненщини на роботи до рейху та його подальшої репатріації складають різні за походженням та інформативним потенціалом джерела які можна розподілити на чотири групи: архівні матеріали, регіональні періодичні видання окупаційного періоду, збірники опублікованих документів та спогади безпосередніх учасників подій (остарбайтерів).

Підґрунтям вивчення теми стали фонди українських архівів, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Рівненської області (Держархіву Рівненської обл.), Державного архіву Служби безпеки України м. Рівне (ДА СБ України), Державного архіву Волинської області (Держархіву Волинської обл.).

Значна частина документів, у яких висвітлено німецьку окупаційну політику в Україні та процеси репатріації радянських громадян, знаходиться у ЦДАВО України. Діяльність органів управління окупованими територіями, зокрема РКУ, відображено у джерелах з ф. 3206 («Рейхскомісаріат Україна» м. Рівне). Науковий інтерес викликають справи, у яких зібрано матеріали про адміністративний поділ, політичну структуру РКУ, вказівки рейхскомісара про насильницьку мобілізацію населення, види покарань за порушення розпоряджень рейхскомісара, про роботу відділу пропаганди, організацію бірж праці в Україні (знаходимо тут реєстраційні картки Рівненської біржі праці), надання грошової допомоги вербувальним комісіям, вербування і транспортування робочої сили до Німеччини, умови праці для іноземних робітників у рейху, заяви про надання відпусток, різноманітні відомості та посвідки, що стосуються життєдіяльності оstarбайтерів [7].

У матеріалах фонду 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей м. Берлін, м. Київ» подано інформацію про німецьку пропаганду серед населення окупованих областей України, про методи вивезення робітників до рейху, закриття навчальних закладів в Україні й відправлення учнів старших 15-років та педагогів до Німеччини, висвітлено умови праці та побуту громадян із СРСР на окремих підприємствах («Демаг», «Кайзер А. Г.» та ін.), повідомлено про покарання цивільних робітників, численні втечі оstarбайтерів з концтаборів та заходи з їхнього розшуку, контроль за вхідною та вихідною кореспонденцією, а також про настрої населення та партизанський рух в окупованих регіонах [8].

Доповнюють окремі аспекти визначеної проблематики документи ф. 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни». Йдеться передусім про виписки зі звітів з'єднань партизанських загонів Рівненщини, повідомлення німецької влади про ставлення населення окупованих областей до «нового порядку», акти Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецьких загарбників у м. Рівному та області, стенограми спогадів очевидців про злочини німців проти мирного населення Рівненщини [9].

Окрему групу складають документи, вміщені у ф. Р-2 «Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР» опис 7 (Відділ у справах репатріації), у яких наведено відомості про перебіг репатріаційних процесів в Україні. З численних урядових розпоряджень, директив, інструкцій, звітів, доповідних записок, листів, довідок відділів у справах репатріації різних рівнів та допоміжних закладів, задіяних у цій справі, можна отримати інформацію про діяльність республіканського уряду й утворених спеціалізованих установ з обліку, організації заходів з повернення та прийому громадян, примусово вивезених до рейху, особливості їхнього фінансування, побутового облаштування, медично-санітарного обслуговування, матеріального забезпечення, працевлаштування, а також про основні тенденції і труднощі діяльності перевірно-фільтраційних та збірно-пересильних пунктів [10] тощо.

Цінними у контексті дослідження означених питань вважаємо матеріали ЦДАГО України. У документах фонду «Центрального комітету Комуністичної партії України» (ф. 1) наявні звіти підпільних обкомів КП(б)У щодо проведеної роботи на Рівненщині, довідки відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, дані про газети, листівки, які публікували для населення окупованих районів і партизанських загонів, тематичні плани основних передач радіостанції «Радянська Україна», матеріали, що стосуються прийому, облаштування та політичних настроїв репатрійованих з Австрії та Німеччини громадян [11].

Фонд 57 «Колекція документів по історії Комуністичної партії України» вміщує інформацію про знищення, вивезення населення на примусові роботи до рейху, умови їхнього життя та праці за кордоном, а також про діяльність підпільників та партизанів, спрямовану проти німецького режиму. У звітах і донесеннях партизанських з'єднань та окремих загонів (ф. 62 «Український штаб партизанського руху»), знаходимо

додаткові відомості про політику та злочиння німців у різних регіонах України, зокрема на Рівненщині, серед яких було вивезення мирних жителів краю на примусові роботи [12].

У документі (ф. 166) «Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР» висвітлено основні напрями німецької окупаційної політики (директиви німецького керівництва про цивільне управління, про використання внутрішніх ресурсів окупованих регіонів для потреб Німеччини, інструкції стосовно оподаткування населення захоплених територій), життя населення України в період окупації, процес реєстрації та відправлення робітників до рейху, становище радянських громадян у концтаборі Бухенвальд, злочини окупантів у різних регіонах та завдані ними збитки [13].

Важливі матеріали, в руслі розкриття основних положень проблеми, знаходяться у Державному архіві Рівненської області. Особливо цінним є значний масив документів першого опису ф. 2771 «Управління комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області» [14]. Йдеться про фільтраційні справи на радянських громадян, мешканців Рівненської області, вивезених на роботу до рейху в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.), які відкривали у фільтраційних пунктах, де репатріанти з Німеччини та Австрії проходили необхідну перевірку відповідно до діючих на той час положень.

З огляду на велику кількість людей, які проходили перевірку, обмеженість можливостей апарату, що займався цими питаннями, технічне оформлення справ виконували за спрощеною схемою: внутрішні описи не складали, документи підшивали поспіхом, тому в окремих справах трапляються неточності або ж різні варіанти написання прізвищ, імен по батькові, назв населених пунктів, дещо різняться або ж не конкретизовано дані про час перебування за кордоном тощо. Ускладнює роботу з цією групою джерел те, що опис справ було складено через кілька років не в хронологічному порядку, не за алфавітом, а в тій послідовності, у якій справи надходили до Управління КДБ УРСР по Рівненській області з інших областей колишнього СРСР.

Здебільшого фільтраційні справи складаються з документів радянських установ (індивідуальні документи особи, матеріали допитів, анкети, протоколи, різноманітні інформаційні матеріали про особу, матеріали свідків про діяльність громадян під час їхнього перебування поза межами України, характеристики, складені після повернення на Батьківщину), німецьких документів, документів союзницьких військ (реєстраційні картки, посвідчення) та ін.

Шляхом опрацювання матеріалів фільтраційних справ з'ясовано статевий, віковий, національний склад, освітній рівень вивезених на примусові роботи до Німеччини та Австрії жителів Рівненщини, простежено, на який час припадає найбільша інтенсивність акцій вивезення у краї, встановлено територіальні критерії процесу, визначено основні сфери зайнятості рівнян за кордоном та частку репресованих остарбайтерів [5, с.271–275].

Аналіз облікових карток до фільтраційних справ громадян, примусово вивезених до Німеччини у 1941–1944 рр. з Рівненщини (28 783 одиниці), що зберігаються у Держархіві Рівненської обл., дав змогу уточнити чисельність населення, вивезеного на примусові роботи до рейху з регіону.

Важливими в аспекті вивчення означеної проблеми є документи фондів Р-22 «Гепітскомісаріат у м. Рівне», Р-68 «Німецький бургомістр у м. Рівне» Держархіву Рівненської обл., у яких відображено діяльність у регіоні органів цивільної німецької адміністрації. Цінними вважаємо документи щодо системи управління, відомчі та урядові вісники, накази, списки робітників гепітскомісаріату, міської управи, відомості про кількість населення, списки придатних до праці осіб, розпорядження про вербування робітників на виїзд до Німеччини, різноманітні звернення до населення, німецькі агітаційні листівки, які певною мірою характеризують процес вивезення населення з Рівненської області на примусові роботи до Третього рейху тощо [15].

Паралельно з німецьким окупаційним апаратом функціонувала українська допоміжна адміністрація під виглядом окружних, районних, міських та сільських управ. Матеріали фондів «Острозька районна управа» (ф. Р-27) та «Рівненська районна управа» (ф. Р-52) дають змогу скласти уявлення про діяльність згаданих управ, про виконання зернопоставок, про методи залучення до примусової праці населення та види покарань за відмову від співпраці з окупантами, окремі статистичні відомості. У цих фондах зберігаються районні звіти, мобілізаційні списки осіб, призначених для відправлення на роботу до Німеччини, та уже відправлених. Суттєвими при аналізі окресленої теми було листування районних управ з Рівненським гепітскомісаром з організаційних, господарських та іншого порядку питань тощо [16].

Особливості функціонування міських управ представлено у матеріалах фондів «Костопільська міська управа» (ф. Р-29) та «Рівненська міська управа» (ф. Р-33), у яких йдеться про різні аспекти життя населення в умовах окупації. Найбільшим за обсягом збережених документів є фонд Рівненської міської управи. У матеріалах фонду подано структуру міського управління, протоколи його засідань, статистичні відомості про рух населення та його кількість по м. Рівне, стягнення податків із місцевих жителів, виконання обов'язкових сільськогосподарських поставок, відомості щодо роботи шкіл, повідомлення про одержання допомоги родинами тих, хто працює в Німеччині та ін. [17].

Про діяльність бірж праці, на які було покладено функції обліку працездатного населення, можна робити висновок лише з кількості зареєстрованих осіб, оскільки в архіві збережено тільки картки реєстрації (4 746 карток у Клеванській та 20 605 у Рівненській) та касові документи Клеванської, Костопільської та Рівненської окружних бірж праці, на основі аналізу яких цілісне уявлення про напрями роботи бірж скласти важко.

Діяльність видавництва часопису «Волинь», редакції газети «Костопільські вісті» висвітлено у матеріалах фондів Р-28 («Типографія «Костопільські вісті») та Р-280 («Видавництво часопису «Волинь»), у яких вміщено схеми організації видавництва, списки та автобіографії працівників редакції, листування з

установами та організаціями з питань діяльності видавництва, рукописи статей, що надійшли до редакції тощо [18]. Аналіз і співставлення документів фондів із матеріалами видань дає змогу стверджувати, що місцева преса була одним з основних засобів агітаційно-пропагандистської діяльності німецької влади, спрямованої на вивезення населення на роботи до Третього рейху.

Важливим джерелом є Колекція листів до рідних і близьких громадян – жителів Рівненщини, примусово вивезених на роботи до Німеччини (ф. Р-24). Здебільшого це однотипні листівки, у яких відкрито не йшлося про труднощі та поневір'яння оstarбайтерів за кордоном, адже листи іншого змісту просто не доходили до адресатів. Однак іноді можемо простежити обережні натяки на матеріальну скруту, прохання надіслати одяг, взуття чи харчі, завуальовані розповіді про своє становище (зрозумілі лише рідним), натомість частими є теплі спогади про рідну домівку, родину, Батьківщину [19].

Інформація про діяльність Рівненського відділу у справах репатріації, зокрема матеріали про прийом, побутове облаштування, працевлаштування та допомогу репатрійованим, опитувальні листи на осіб, які повернулися з німецької неволі, списки вивезених до рейху та репатрійованих громадян зберігаються у фондах виконавчих комітетів обласних, районних, міських та сільських рад. Найбільший обсяг відомостей, які висвітлюють процес повернення вивезеного населення та діяльність обласного відділу у справах репатріації, вміщує ф. Р-204 «Виконавчий комітет Рівненської обласної ради депутатів трудящих». Йдеться передусім про постанови, розпорядження, звіти, листування між РНК УРСР та районами області про хід репатріації [20].

Інформативними для дослідження вважаємо документи ф. Р-654 «Відділ переселення виконавчого комітету Рівненської обласної Ради депутатів трудящих», зокрема різноманітні дані про переселенців з Польщі, Чехословаччини і про мешканців Рівненщини, переселених на їхні місця. Розглянуті матеріали засвідчують, що серед переселенців були і колишні оstarбайтери [21].

Акти розслідувань злочинів та збитків, заподіяних німецькими окупантами, списки постраждалих осіб, кількісні характеристики акцій вивезення знаходяться серед масиву документів Державних надзвичайних комісій із розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час німецької окупації (ф. Р-288) та «Колекції матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині» (ф. Р-534). У ф. Р-30 «Колекція матеріалів ОУН–УПА, що діяли на території Рівненської області» цінними вважаємо листівки, звернення, відозви ОУН, УПА із закликами уникати або ж протидіяти вивезенню місцевого населення на примусові роботи до Німеччини [22].

Важливими у контексті дослідження означеної теми є документи фонду «Припинених справ» (ф. П) Державного архіву Служби безпеки України, м. Рівне, а саме: архівні кримінальні справи реабілітованих осіб, серед яких – колишні оstarбайтери [23]. Вивчення таких справ дало змогу стверджувати, що частину оstarбайтерів з Рівненщини було засуджено за окремими або відразу ж за кількома статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР. Здебільшого притягали до відповідальності за «зраду Батьківщини» (ст. 54-1 «а»), звинувачення в агентурній діяльності, взаєминах із представниками іноземних держав (ст. 54-3), за «антирадянську пропаганду та агітацію» (ст. 54-10) тощо. Крім того, було проаналізовано слідчі справи на осіб, яких звинувачували у сприянні вивезенню місцевого населення на примусові роботи до рейху. За архівними кримінальними справами можна простежити долю засуджених громадян: покарання, які вони відбували у виправно-трудовах таборах (ВТТ), іноді конфіскацію майна та обмеження політичних прав на визначений період. Часто траплялися випадки, коли вироки опротестовували, проводили додаткове слідство і виявляли, що особу було засуджено і вона відбувала покарання необґрунтовано, тоді кримінальні справи закривали. Нерідко засуджені не доживали до моменту звільнення, їхнє життя обривалося у неволі.

Для співставлення та порівняння матеріалів щодо процесів вербування та вивезення населення Рівненщини використано документи Держархіву Волинської області, зокрема ф. Р-1 «Луцька міська управа» та ф. Р-2 «Луцький окружний комісаріат». У результаті опрацювання архівних справ цих фондів можемо зробити висновок, що методи вербування у Рівненській та Волинській областях були аналогічними, періодичність вивезень різнилася в один або ж кілька днів. Відділи праці визначали контингент, який підлягав відправленню до Німеччини. Ознайомлення із матеріалами ф. Р-6 «Волинський обласний виконавчий комітет» [24] дало змогу простежити, що окремі люди, вивезені на примусові роботи до рейху з Рівненщини, після звільнення з різних мотивів залишилися на постійне проживання у Волинській області.

Цінними в руслі дослідження вважаємо документи ф. Р-68 «Луцька окружна біржа праці» [25], зокрема листування з біржами праці у Німеччині про відправлення робітників та звіти місцевих бірж праці про кількість вивезених до рейху. У цьому фонді міститься інформація про добровільну згоду окремих людей працювати в Німеччині у зимовий час. Відтак, у комплексі із іншими, матеріали Держархіву Волинської обл. дають змогу сформулювати уявлення про функціональність бірж праці у напрямі вивезення населення.

Важливою групою серед досліджених джерел вважаємо періодичні видання Рівненщини окупаційного періоду, зокрема часописи «Волинь», «Голос Сарненщини», «Костопільські вісті» та жіночий двотижневик «Українка» [26]. На прикладі матеріалів вищезазваної преси можна розглянути особливості німецької агітаційно-пропагандистської діяльності, яка передбачала вплив на людську свідомість. Так, на сторінках регіональної періодики активно пропагували ідею «визвольної місії Німеччини», публікували заохочувальні статті, відозви та звернення німецьких високопосадовців та представників духовенства із закликами до українського населення золотуватися на від'їзд на роботи до рейху, вміщували матеріали з інформацією про «зразкові соціально-побутові умови» оstarбайтерів, постійно наголошувалося на добровільній ініціативі виїзду, періодично друкували листи оstarбайтерів та пропагандистські фотознімки заохочувального змісту. На початковому етапі вербувальної кампанії для досягнення необхідних кількісних показників окупаційна

влада надавала перевагу саме методам психологічного тиску, однак бажаних результатів у такий спосіб досягнути не вдалося.

Для дослідження надзвичайно цінними є свідчення очевидців остарбайтерів [27–29]. Використання таких видів джерел зумовлене тим, що розповідь кожного очевидця відтворює атмосферу того часу, уможливує розуміння поведінки людей у незвичних умовах, проблем їхньої адаптації та психологічного стану. Під час аналізу розповідей враховано емоційний настрій людини, особливості її світогляду, вік тощо. Як елемент комплексного наукового пошуку з окресленої проблеми, спогади слугують суттєвим доповненням інших видів джерел і дають змогу зрозуміти складність становища вивезених на примусові роботи до Німеччини, мотивацію їхніх вчинків, а також розкрити вплив згаданого життєвого етапу на подальшу долю.

Достатньо інформативною групою джерел з аналізованої проблеми вважаємо опубліковані збірники документів: збірники радянського періоду, збірники документів, що вийшли друком у діаспорі, та збірники документів і матеріалів, видані в сучасній Україні, які доповнюють загальну картину історії остарбайтерів [30–33].

Таким чином, джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною для ґрунтовного відтворення процесів вивезення та репатріації населення у межах Рівненської області як окремого регіону. Шляхом опрацювання та аналізу комплексу різноманітних за походженням та ступенем інформативності архівних матеріалів, опублікованих документів, регіональної періодики, розповідей колишніх примусових робітників, можна сформувані цілісне уявлення про німецьку політику щодо вивезення населення Рівненської області на примусові роботи до рейху, а також з'ясувати особливості перебування остарбайтерів за кордоном, охарактеризувати процес їхнього повернення та умови соціальної адаптації на Батьківщині. Зауважимо, що наразі окреслюється необхідність активізації збору свідчень учасників подій з огляду на те, що з кожним роком таких людей стає все менше. При подальшому дослідженні означеної проблематики доцільним буде детальний аналіз документів періоду німецької окупації Державного архіву Рівненської області.

Джерела та література

1. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
2. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
3. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Грінченко. – Х., 2010. – 336 с.
4. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів, 2010. – 328 с.
5. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.
6. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький. – Луцьк, 2007. – 248 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 1–4, 6.
8. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, 4.
9. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, 5.
10. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22–23.
12. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4; ф. 62, оп. 1.
13. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2–3.
14. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2771, оп. 1.
15. Держархів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 1–3; ф. Р-68, оп. 1.
16. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1; ф. Р-52, оп. 2–4.
17. Держархів Рівненської обл., ф. Р-29, оп. 1; ф. Р-33, оп. 1–2, 7–8.
18. Держархів Рівненської обл., ф. Р-28, оп. 1; ф. Р-280, оп. 1–2.
19. Держархів Рівненської обл., ф. Р-24, оп. 2.
20. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 2, 9.
21. Держархів Рівненської обл., ф. Р-654, оп. 1.
22. Держархів Рівненської обл., ф. Р-288, оп. 1; ф. Р-534, оп. 1; ф. Р-30, оп. 1.
23. Державний архів Служби безпеки України м. Рівне (ДА СБ України), ф. П.
24. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. Р-1, оп. 1; ф. Р-2, оп. 1; ф. Р-6, оп. 21.
25. Держархів Волинської обл., ф. Р-68, оп. 1, 3.
26. Волинь. – Рівне, 1941–1944 рр.; Голос Сарненщини. – Сарни, 1941–1943 рр.; Костопільські вісті. – Костопіль, 1941–1944 рр.; Українка. – Костопіль, 1942–1943 рр.
27. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О. Царик. – Рівне, 1996. – 113 с.
28. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд.: І. Ястреб, Т. Пастушенко. – Х., 2009. – 208 с.
29. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – 544 с.
30. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер. – К., 1963. – 488 с.
31. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: докум. і матеріали. – Львів, 1989. – 223 с.
32. Україна у Другій світовій війні у документах. У 4 т. Т. 2–3: Зб. нім. архівних матеріалів (1941–1943) / упоряд. В. Косика. – Львів, 1998–1999.
33. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Корольюк (співгол.) [та ін.]; упоряд.: А. А. Жив'юк. – Рівне, 2009. – 612 с.

Данильчук В. Р. Остарбайтеры из Ровенщины: источниковая база исследования

В статье проанализированы разные по происхождению, информационному потенциалу источники, которые стали основанием исследования проблем вывоза населения Ровенской области на принудительные работы в Третий рейх, особенностей пребывания за границей и последующей репатриации. Охарактеризовано главные тематические источники – архивные материалы, региональные периодические издания оккупационного времени, сборники изданных документов и воспоминания остарбайтеров.

Ключевые слова: остарбайтеры, немецкий оккупационный режим, репатриация, Третий рейх, Ровенщина.

Danylchuk V. R. Ostarbeiters from Rivne: source base of research

Different origin and informative potential sources that have become background of research on export population from Rivne for forced work in the Third Reich, the abroad features and subsequent repatriation are analyzed in the article. The basic types of thematic historical sources, including archival materials, regional periodicals of occupation period, collections of published documents and Ostarbeiters' memories are characterized.

Keywords: ostarbeiters, the German occupational regime, repatriation, The Third Reich, Rivne region.

УДК 9301: 94 (477.8)

А. В. Ніколаєнко

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ ФРОНТОВИКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ РОКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті проаналізовано основні підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників до проблеми морально-психологічного стану українських фронтовиків в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Автором визначаються провідні напрямки досліджень та акцентується увага на малодосліджених аспектах зазначеної проблеми.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, морально-психологічний стан, українські фронтовики, епістолярна спадщина.

Проблема морально-психологічного стану українських фронтовиків років Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) тривалий час залишалася поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців, дослідження в рамках даного хронологічного періоду торкалися здебільш соціально-економічних, політичних, воєно-стратегічних питань воєнної історії. Внаслідок відновлення державної самостійності України створено умови для відтворення об'єктивної картини трагічних подій Великої Вітчизняної війни, які стали доленосними для українського народу. У трактуванні причин війни, її ходу і наслідків є різні, іноді діаметрально протилежні погляди. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни продовжуються, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її аспектів, зокрема й вивчення суб'єктивної реальності на основі джерел особистого походження. Актуалізація даної тематики залучила до праці в контексті відповідної проблематики й вчених близького і далекого зарубіжжя.

Хоча вже в роки Великої Вітчизняної війни почалося видання воєнних епістолярних джерел – спочатку у пресі, а 1942 р. вийшла перша збірка листів з фронту, але після війни видавництво цих документів скоротилось і тільки у 70–80-х рр. минулого століття знову поновилось. Треба зауважити, що як в роки війни, так і пізніше, під час видання цих збірок підбір листів був дуже тенденційний. Перевага надавалась листам політпрацівників, комсомольських ватажків, взагалі листам, які містили елементи ідеологічної пропаганди.

Зараз ми маємо змогу зовсім з іншого кута зору оцінити ці документи, і вивчення їх має особливе важливе значення. На відміну від офіційних документів, які зосереджені у центральних архівах та музеях, листи з фронту, які є основою джерельної бази даної теми, розповсюджені по різних архівах, в тому числі і відомчим, й сьогодні зберігаються в редакціях газет та видавництвах. Значна кількість документів була знищена, бо потрапила в графу 5-річного зберігання. Й лише деяка частина зберігається у громадян.

Вивчення фронтових листів допомагає зрозуміти багато аспектів фронтового досвіду, об'єктивна і цілісна реконструкція якого можлива, в першу чергу, за рахунок розширення джерельної бази. Значущість даної теми визначається також потребою у вдосконаленні методики аналізу фронтового листа як специфічного феномена вітчизняної письмової культури військового часу.

Епістолярні джерела періоду Великої Вітчизняної війни стали предметом джерелознавчого аналізу, який включав й часткову характеристику морально-психологічного стану авторів документа, в статтях радянських істориків Б. І. Жучкова [1], В. А. Кондратьєва [2], П. З. Соломатіна [3; 4]. Дослідники проаналізували зміст фронтового листа як масового документа, виокремлюючи основні смислові частини тексту листа: короткий опис ситуації на фронті чи побутових умов, прояви інтересу до життя родини, знайомих, новин населеного пункту, повідомлення, написані з метою заспокоєння, підтримки рідних, прояв патріотичних почуттів, вираження політичних переконань. Разом з тим, у цих роботах наявний вплив пануючих в радянській історіографії догм, ідеологем, цензурних обмежень. Критичний аналіз джерела часом замінювався звичайним переліком опублікованих листів з частковим переказом їх змісту. Варто зазначити,